

Старков Валерій (Київ, Україна)

ДО ПИТАННЯ ПРО ІГРОВУ КУЛЬТУРУ ЦИГАН

Ігрова культура різних етносів, як і людності взагалі, приваблювала і приваблює нині багатьох дослідників в різних ділянках знання: філософів, психологів, мистецтвознавців, істориків, археологів, етнографів. Але якщо в багатьох галузях знання ця ділянка людської культури досліджується порівняльно інтенсивно, то це не можна сказати, в повній мірі, про етнографію, яка містить дослідження з ігрової культури. Це стосується як загальної етнографії, так і, особливо, вітчизняної. Це звичайно можна пояснити пануванням довгий час марксистсько-ленінської ідеології, яка стимулювала та жорсткорегламентувала вивчення економічної діяльності, питань, пов'язаних з утворенням та боротьбою класів. В цих умовах проблемам, пов'язаним з духовною культурою до якої традиційно відносять культуру ігрову, приділялось набагато менше уваги. Етнографічні дослідження, присвячені іграм та розвагам різних статевих-вікових груп населення, ігровим елементам в звичайній обрядовості та повсякденному житті були зведені майже нанівець і залишались другорядними. Таким чином, цей напрямок дослідження у етнологів та культурологів не був пріоритетним. Ніхто не будесперечатися, що це дуже цікава тематика і народні ігри та розваги тісно поєднані з багатьма сторонами життєдіяльності людини, але здобутки в цій царині могли би бути значно вагомішими. На доволі повільний процес вивчення народних ігор та розваг впливали різні як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Сумна доля, наприклад, багатьох досліджень ігрової культури українців. Для Федора Вовка цей напрямок етнографічних досліджень не був пріоритетним. Рання смерть не дозволила Митрофану Дикареву виконати свої плани з видання зібраних матеріалів з дитячого життя, де чільне місце займали ігри і розваги. Несприятливі життєві умови не дали завершити вже підготовлені праці про українські народні ігри як Зенону Кузелі, так і Борису Грінченку і якщо підготовчі матеріали з цього питання М. Дикарева

та З. Кузелі можна вважати втраченими, то спадщині Б. Грінченка пощастило більше і вона збереглась і перебуває в архівосховищах України. Але незворотною втратою є те, що ніхто з них не написав, і вже не напише, про своє бачення генезису, класифікації українських народних ігор та про інші питання, пов'язані з ігровою культурою українців, що добре могло б послужитися дослідникам ХХ і ХХІ століть [1].

Ці негаразди стосуються також і вивчення загальної історії культури. Ще Йоган Гейзінга, найвідвертіший прихильник ігрового характеру культури в передмові до своєї праці "Homo Ludens" (людина, що грається) в червні 1938 року писав: "Коли б мені довелося викласти мої міркування стисло, у вигляді тез, одна з них проголошувала б: етнологія та споріднені з нею науки досі надто мало звертали уваги на поняття гри та на виняткову важливість ігрового чинника в розвитку цивілізації" [2, с. 6]. Щодо самої суті його концепції, то вона визначена вже в першому реченні його праці: "Гра давніша за культуру..." [2, с. 7] і далі: "гра й культура справді тісно переплелися одна з одною" і щира, чиста гра є однією з головних підвалин цивілізації" [2, с. 12].

Коли від філософського осмислення співвідношення культури та гри ми звернемося до такої закритої етнічної спільності як цигани, то проблема вивчення їх ігрової культури стає ще більш складною. Якщо додати до легендарної циганської закритості відсутність джерельної писемної традиції, то стають зрозумілими труднощі дослідників, які мусять працювати або з усними джерелами, або бути спостерігачем. В останніх випадках дослідники наражаються ще на одну перешкоду – дослідник має бути сприйнятий циганським загалом, оскільки переважаюча частина дослідників не є етнічними циганами. Ми здогадуємося, що подібні перешкоди постають перед дослідниками і при вивченні інших аспектів життєдіяльності циган, але нас цікавить саме їх ігрова культура.

Наскільки нам відомо, загальні монографії про циган теж не приділяють увагу цьому аспекту їх загальної культури. Вибрана бібліографія, наприклад, у відомого знавця циган Ангуса Фрейзера, не містить цікавої нам рубрики мабуть тому, що, на його думку, немає відповідних досліджень [3, С. 323–340.]. Натомість присутні такі рубрики як "фізична антропологія", "мова", "музика", "релігія", "народні казки та оповіді" (всього одна (!) позиція: Groome F.H. Gypsy Folk-Tales. London, 1899). Тобто, якщо на думку Фрейзера існувало хоча б одне відповідне дослідження, то він би мав всі підстави це відзначити. Це, звичайно, не означає, що в дослідженнях загального характеру не може бути цікавих нам відомостей, але ми мусимо констатувати

відсутність досліджень з ігрової культури циган в загальній бібліографії циганознавства.

Відомий російський дослідник культури та побуту циган Микола Бессонов підкреслює, що незважаючи на те, що “при рассмотрении цыганских традиций этнологи описывали прежде всего свадебную обрядность, обычаи, связанные с родами и похороны”, в той же час “вопрос о цыганских играх в российской этнографии никогда не ставился” [4], а наприкінці закликає колеґ, які ведуть польові дослідження, включати питання про циганські ігри в розмовах з літніми інформаторами, які добре пам’ятають циганський побут ще до 1956 року. Від себе додамо, що етнос, який принципово не користувався письмовими джерелами, повинен мати добру генетичну пам’ять і це дає надію на те, що цю лакуну в етнографічній історії циган можна ще заповнити, поки не пізно, і назбирати критичну джерельну масу для теоретичних побудов якоїсь системи циганської ігрової культури. Особливо це стосується ігрових елементів різноманітної обрядовості циган, як громадської, так і сімейної, які були просто не “помічені” дослідниками. Таким чином треба переглянути під відповідним кутом зору вже відомі як загальні, так і спеціальні циганознавчі дослідження.

Але чи все так безнадійно, як видається, відносно вивчення ігрової культури циган. Використовуючи різні види джерел та нечисленні публікації в царині нашої цікавості ми спробуємо дійти деяких висновків.

Знайомлячись з фундаментальною збіркою народних афоризмів російських циган з архіву І.М. Андронікової “Язык цыганский весь в загадках” (понад 13 тисяч висловів) [5], ми можемо зробити перші висновки про побутування ігрової культури циганського середовища. Тематичний рубрикатор, за яким класифікувались вислови, на жаль показує повну відсутність власне ігрової тематики з усних джерел. Хіба що, можна відзначити деякі дотичні категорії, пов’язані з ігровою діяльністю. З категорій, які характеризують фізичні та моральні якості, необхідні для ігрової діяльності, зазначимо вислови, які сповідають сміливість та завзяття [5, с. 504–505], хитрість [5, с. 483, 487]. Велика група висловів стосується різних видів і аспектів ворожіння, яке, по суті, має ігровий характер [5, с. 207–219]. Згадані і циганські танці [5, с. 198–200]. Оскільки життя цигана було тісно пов’язане з конярством, то звичайно це також відбилося у збірці [5, с. 130–168]. Тут висвітлені коні як тварини, конярська зброя, стосунки коня та господаря, інші аспекти циганського конярства, але практично нічого не сказано про майстерність виїждження, тим більш – про якісь ігрові чи спортивні дії.

Про ігрові елементи в обрядових діях збірка І.М. Андронікової також повідомляє мало. Незважаючи на велику кількість висловів стосовно тем “народження цигана”, “циганське весілля” “циган і смерть”, родильна, весільна та поховальна обрядовість циган у збірнику практично не висвітлена. Як рідкісний випадок зустрічаються описи своєрідних ігор при тлумаченні деяких афоризмів. Наприклад в рубриці “Хрестини” (Вислів № 8320: “Медь в коме попадет – жить не тужить. Серебро в коме попадет – хорошо жить. Золотов коме попадет – богато жить. Ничего в коме не попадет – плохо жить”) наведений опис гри з ворожбою: “После крестин ребенка в церкви цыгане пировали у себя в поле. Они делали комки из теста, клали в них три монеты: медную, серебряную, золотую, остальные комки пустые. Запекали комки на костре и угощали гостей, кому что попадет” [5, с. 385]. Згаданий приклад ще раз підкреслює, що вивченню циганських ігор до цього часу не приділялось достатньої уваги і зусилля дослідників вивчення культури та побуту циган в цьому напрямі мають бути значно посилені.

Стаття М. Бессонова – цікава мозаїка з ігор різних етногруп кочових циган середини ХХ ст. а також ігрових елементів з їх повсякденного життя. Основні висновки (правда, зроблені на досить малій кількості прикладів): ігри готували дітей та молодь до майбутнього життя, виховуючи в них певні фізичні та професійні якості; перелік і характер ігрової діяльності дітей, підлітків та молоді визначався, в значній мірі, приналежністю до певної етнографічної групи циган і, нарешті, ігри були запозичені у місцевого населення. Щодо першого висновку, то він характерний для будь якого етносу. Другий – для етносів, які складають, як цигани, із багатьох етнографічних груп. Третій висновок, можливо і очевидний, але він потребує значного посилення польовими матеріалами. Взагалі кожен етнос – це оригінальний організм, який і породжує оригінальні продукти своєї життєдіяльності і важко уявити, що у кочових циган були відсутні суто “циганські” ігри, ніде не запозичені, навіть за умови широких контактів з місцевою людиною. Загалом, автор дуже вдало поєднав відомі йому від інформаторів ігри та ігрові елементи з укладом життя певних етнографічних груп. Це – і звичайні дитячі ігри в “хованки” хлопчиків та дівчат в хаті (взимку) та на дворі (влітку), в “коначок” та ляльки; ігри підлітків в лапту, “квача”; боротьба підлітків на поясах; підняття ваги; молодіжні ігри “у фанти” та “ремінці” а також хороводи та посиденьки. Із сучасних спортивних ігор у циганській молоді викликав і викликає інтерес футбол [4]. Маємо надію, що в архіві Бессонова є ще багато прикладів ігрової культури циган, які він не використав в згаданій праці.

Те, що питання циганської автентичності окремих ігор досить складне, підкреслюють і пошуки сучасної чеської дослідниці Яни Полякової, яка порівнює ігри циган в її рідному місті Брно з іграми дітей в циганських таборах Словаччини. Вона наводить, як приклад, відому гру з метанням однією групою гравців малої цурки ударом великої палиці якомога далі. Інша група гравців намагається зловити цурку. Згодом, за певних умов, групи міняються місцями. Як зазначає дослідниця, цигани Словачкиї вважають цю гру своєю (“пига”), хоча в Чехії в неї грають всі діти (“шпак”). Аналогічні ігри були і досі побутують у дітей України (“цурки-палки”) та Росії і Білорусі

Те, що у дослідників ігрової культури циган попереду багато роботи, підтверджує і білоцерківський дослідник культури побуту циган Олексій Данілкин. Його, поки що усні, повідомлення стосуються різних етнографічних груп циган України останніх десятиліть попереднього та нинішнього століття. Він повідомляє про ігри наймолодших з ляльками та іншими іграшками, про дитячі ігри з ножиками (“в копійку”), “в цурки-палки”, “хованки” в хаті. В його повідомленнях присутні “несерйозні” змагання хлопчаків – кінні перегони, жартівлива боротьба циганських та українських підлітків. Щодо молоді та дорослих, то тут присутні настільні ігри в кості та більярд. Цікаве повідомлення про своєрідний двобій на батогах дорослих чоловіків, які мали коней (Ніжин, 1970-ті роки). Перемагав той, що вразив батогом суперника. Цей приклад яскраво свідчить, на нашу думку, що суто “циганські” ігри та змагання є, що не заперечує подібних ігор та змагань деінде у представників інших етносів. Повідомляється також про ігрові дії під час весільних обрядів: танцювальні змагання, змагання з випічки млинців, кидання через житло та пошук поцуплених черевичків нареченої тощо. Як і М. Бессонов, Данілкин відзначає популярність серед циганської молоді футболу 15 [4].

А взагалі, виходячи з певної унікальності циганського етносу з філософської точки зору – циганське життя уявляється постійною великою і драматичною грою. Це дуже тонко підмітив ще О.П. Баранніков у своїй праці “Українські цигани”. Розглядаючи начебто пересічний випадок із життя молодого курського цигана Гусенцова (Гусака) на тлі зубожіння циган і занепаду традиційного циганського конярства на рубежі двадцятих і тридцятих років минулого століття, коли на базарних торгах, допомагаючи селянам купити або продати коня, можна було взагалі нічого не заробити, він писав про Гусака, який через силу йшов на торги: “Дуже важно підкреслити [...] слова Гусакові: “це не я йду, а чорти в мене грають”. Уранці

другого дня [...] я бачив Гусака на торзі. Він був увесь захоплений своїм торгом, і вже не думав про те, що йому за поміч дадуть тільки одного карбованця. Для нього і для інших циган це не був тільки торг, а чудова гра. [...] Треба сказати, що тут відбивається артистична натура циган: ми ж знаємо, що цигани походженням “артисти”. Циган іде на торг не тільки за тим, щоб торгувати, а ще й для того, щоб грати перед великою аудиторією, і ця гра захоплює його. Більшість курських циган майже відійшли від торгу кіньми як професії, проте для них це дуже цікавий спорт, і циган учащає на базар “двічі на тиждень” хоч давно вже живе чимось іншим” [7, с.19]. Ця довга цитата з праці Бараннікова підкреслює характерну рису циганської душі – її ігровий характер.

Ми можемо навести ще не один життєвий напрямок, який свідчить про ігровий характер існування циган, але яких ми не торкаємося в цій публікації. В історичному плані ми не торкнулись військових традицій циган, які були дуже вправними воїнами і володіли технікою двобоїв як із холодною зброєю (ніж, палка, кістень, бич тощо), так і без зброї. Ще донедавна існували табори мачтаків – найманих бійців, які за винагороду відстоювали певні інтереси наймачів. З часом це воїнське мистецтво занепадає, і донині залишається у вигляді кулачних поєдинків або боротьби під час весіль та інших обрядових дій або просто на дозвіллі [8, с.299–309]. Іншим напрямком ігрової культури циган є їхні гадання та магія, які йдуть з глибини віків. Врешті решт цигани подарували світові гральні карти [9].

Наостанок ми пропонуємо приблизний питальник для вивчення ігрової культури циган. Ці питання можна пропонувати циганам будь якого віку, але найважливіші і найцінніші відповіді можна отримати скоріше від інформаторів поважного, а й навіть дуже похилого віку, які добре пам’ятають своє кочове життя. Це пояснюється ще тим, що взагалі традиційна культура будь якого етносу в сучасному світі занепадає прискореними темпами. Хоча інформація як від “осілих”, так і від молодих циган, і навіть від дітей, несе певні відомості про трансформаційні явища в питанні, яке нас цікавить, при переході від кочового до осілого способу життя тощо.

Ігри циган

(питання до виявлення різноманітних аспектів ігрової культури циган):

* Відомості про себе (прізвище та ім’я (якщо вважаєте за потрібне), стать, вік, місце народження та проживання нині, тощо).

* Чи вважаєте Ви, що циганам притаманні ігри?

* Яке місце, на Вашу думку, посідають ігри в загальній культурі циган?

* Чи є ігри, на думку циган, “суто циганські” і “нециганські”, а також такі, в які циган ніколи не грають?

* Який вік вважається у циган дитинством?

* Чи грали Ви в дитинстві?

* В які ігри Ви грали в дитинстві і в якому віці?

* Будь ласка, опишіть якомога детальніше кожну з цих ігор (кількість учасників, мета гри, правила, хід гри, особливості, визначення переможців тощо).

* В якому віці грається кожна гра?

* Чи відомі Вам інші ігри Вашого дитинства, але в які Ви не грали?

Опишіть їх.

* Чи грають нині циганські діти в ігри і в які саме?

* Чи грають вони в ті ігри, в які грали Ви в дитинстві?

* Чи грали (грають) циганські діти в ігри с нециганськими дітьми?

* Чи є рівними в дитячих іграх циган хлопчики та дівчатка?

* Який вік вважається у циган підлітковим (для хлопців та дівчат)?

* Чи є у циганських підлітків час для ігор?

* Пригадайте Ваші підліткові ігри та опишіть їх (кількість учасників, мета гри, правила, хід гри, особливості, визначення переможців тощо).

* Якщо Ви грали в підлітковому віці, порівняйте їх з іграми сучасних циганських підлітків.

* Чи відомі Вам інші ігри Вашого підліткового віку, але в які Ви не грали? Опишіть їх.

* Який вік вважається у циган юнацьким (для хлопців та дівчат)?

* Чи є у циганських юнаків час для ігор?

* Пригадайте Ваші юнацькі ігри та опишіть їх (кількість учасників, мета гри, правила, хід гри, особливості, визначення переможців тощо).

* Чи відомі Вам інші ігри Вашого юнацького віку, але в які Ви не грали? Опишіть їх.

* Чи є ігри у дорослих циган?

* Якщо є, то опишіть їх будь ласка.

* Чи використовуються ігри чи ігрові елементи у циган під час свят і святкових дійств? Якщо є, то опишіть їх.

* Чи використовуються ігри чи ігрові елементи у циган під час громадських та сімейних обрядів і обрядових дійств (народини, весілля, поховання та ін.)?

Якщо у Вас є інші відомості про циганські ігри, які не висвітлені у вищенаведених питаннях, зокрема чи існують ритуальні заборони в іграх, то повідомте про них.

Джерела та література:

1. *Старков Валерій*. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // Праці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології (друкується).

2. *Гейзінга Йоган*. Homo Ludens. – К.: Основи, 1994.

3. *Фрезер Анґус*. Цигани / Пер. з англ. – К.: Всесвіт, 2003.

4. *Бессонов Николай*. Детские и молодежные игры в кочевых таборах (друкується).

5. Язык цыганский весь в загадках: Народные афоризмы русских цыган из архива И.М. Андрониковой / Сост. С.В. Кучепатова – СПб.: Дмитрий Буланин 2006. – 648 с. (13140 №№).

6. *Данілкин Олексій*. Усне повідомлення. Березень 2008 р.

7. *Баранніков О.П.* Українські цигани. – К.: ВУАН 1931.

8. Народы без родины: евреи и цыгане // *Мандзяк А.С.* Воинские традиции народов Евразии. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2002.

9. *Бакленд Рэймонд*. Цыгане. Тайны жизни и традиции / Пер с англ. – http://fictionbook.ru/author/baklend_ryeyimond/ciygane_tayiny_jizni_i_tradicii/

Старков Валерій. До питання про ігрову культуру циган

У статті розглянутий стан і пропонуються шляхи вивчення ігрової культури циган. Хоча певна джерельна база для вивчення циганських ігор, розваг, а також ігрових елементів у їхньому житті існує, констатується відсутність в історіографії комплексних праць з цього питання.

Старков Валерій. К вопросу об игровой культуре цыган

В статье рассмотрено состояние изучения игровой культуры цыган, предлагаются пути для изучения ее в дальнейшем. Хотя определенная источниковая база для изучения игр, развлечений, игровых элементов в жизни цыган все же существует, отмечается отсутствие в историографии комплексных работ по этому вопросу.

Starkov Valeriy. On the issue of the game playing culture of Romanies

The state of Romanies“ game playing culture studies is considered in the article. The author suggests further ways for its future exploration. Although there is a certain source base for the studies of games, entertainments, and playing elements in Romanies“ life, the article states absence of complex works historiography on this issue.